

**МІНІСТЕРСТВО ОСВІТИ І НАУКИ УКРАЇНИ
НАЦІОНАЛЬНИЙ ПЕДАГОГІЧНИЙ УНІВЕРСИТЕТ ІМЕНІ
М.П. ДРАГОМАНОВА**

ВОЙНАРОВСЬКИЙ Андрій Миколайович

УДК 94 (477.43/44): 339(4)(5) «1362/1647» (043.3)

**ПОДІЛЛЯ В СИСТЕМІ ТОРГОВЕЛЬНО-ЕКОНОМІЧНИХ ЗВ'ЯЗКІВ
ЄВРО-АЗІЙСЬКОГО ПРОСТОРУ (1362 – 1647 рр.)**

07.00.01 – історія України

АВТОРЕФЕРАТ

дисертації на здобуття наукового ступеня
кандидата історичних наук

Київ – 2019

Дисертацією є рукопис.

Роботу виконано на кафедрі історії України історичного факультету Національного педагогічного університету імені М. П. Драгоманова Міністерства освіти і науки України.

Науковий керівник

доктор історичних наук, професор
БОРИСЕНКО ВОЛОДИМИР ЙОСИПОВИЧ,
Національний педагогічний університет імені
М. П. Драгоманова,
завідувач кафедри історії України.

Офіційні опоненти:

доктор історичних наук, професор,
член-кореспондент НАН України
МОЦЯ ОЛЕКСАНДР ПЕТРОВИЧ,
Інститут археології НАН України,
завідувач відділу давньоруської та середньовічної
археології;

кандидат історичних наук, старший
науковий співробітник
БЛАНУЦА АНДРІЙ ВАСИЛЬОВИЧ,
Інститут історії України НАН України,
старший науковий співробітник відділу
історії України середніх віків та раннього
нового часу.

Захист відбудеться «27» червня 2019 р. о 12:00 годині на засіданні спеціалізованої вченої ради Д 26.053.02 у Національному педагогічному університеті імені М. П. Драгоманова, 01601, м. Київ, вул. Пирогова, 9.

З дисертацією можна ознайомитись у бібліотеці Національного педагогічного університету імені М. П. Драгоманова, 01601, м. Київ, вул. Пирогова, 9.

Автореферат розісланий «27» травня 2019 р.

Учений секретар
спеціалізованої вченої ради

Т. А. Стоян

ЗАГАЛЬНА ХАРАКТЕРИСТИКА РОБОТИ

Актуальність теми. Законодавчо закріплений стратегічний курс України на євроінтеграцію, а також розпочатий у 2014 р. процес децентралізації країни зумовив перегляд і відродження ряду регіональних процесів, які мають соціально-економічний та культурний характер. Враховує це й історична наука, про що свідчить зростання кількості робіт з регіональної історії. Помітне місце у цих дослідженнях займають прикордонні області України, які в умовах свого розвитку і формування зазнали впливу зовнішніх і внутрішніх факторів, а наявний кордон став для них лінією взаємодії, а не розмежування.

Штучно створений сепаратизм на Сході України, а також спроба анексії Автономної Республіки Крим та окупація цієї частини українських земель Росією, диктує необхідність і актуальність якісно нового історичного дослідження регіонів України, а особливо тих, які є прикордонними. Це сприятиме розширенню внутрішнього діалогу між регіонами, транскордонної співпраці і комунікації та буде фундаментом для побудови обґрунтованої прикордонної політики країни і окремого регіону зокрема. Серед таких українських територій є Поділля (сучасні Вінницька, Хмельницька, частина Тернопільської, північ Одеської, західна частина Черкаської областей). Його комплексне дослідження є науково значущим і дозволяє переосмислити та оцінити особливості економічного, суспільно-політичного розвитку одного з ключових регіонів України, за умов впливу на нього європейських та азійських факторів. Останні мали вирішальне значення протягом XIV – XVII ст. Тогочасне Поділля яскраво зображує картину міжетнічної взаємодії та багаторівневої співпраці населення, для якого важливим було питання виживання та безпеки. Це простежувалося на ментальності її жителів, які жили в умовах постійних міжцивілізаційних перетворень. Подібні процеси актуальні і в наш час.

Доцільність наукової роботи підтверджується тим, що в історичній літературі відсутнє комплексне дослідження, яке б розкривало обрану автором тематику.

Зв'язок роботи з науковими програмами, планами, темами. Дисертаційне дослідження виконано у межах наукового напряму НПУ імені М. П. Драгоманова «Дослідження проблем гуманітарних наук» і відповідно до науково-дослідної проблематики кафедри історії України історичного факультету «Актуальні проблеми історії України». Тема дисертаційного дослідження затверджена на засіданні Вченої ради НПУ імені М. П. Драгоманова (протокол № 5 від 25 грудня 2014 р.).

Мета дослідження полягає у комплексному висвітленні торговельно-економічного розвитку Поділля як складової частини системи європейсько-азійських зв'язків упродовж 1362-1647 рр.

Для досягнення заявленої мети визначено такі дослідницькі завдання:

- висвітлити стан наукової розробки проблеми, репрезентативність її джерельної бази та методологічні засади дослідження;
- розкрити етапи запровадження та поширення на Поділлі форм землеволодіння і факторів впливу на них;

- визначити особливості розвитку економічних галузей землеробства і тваринництва та специфіку подільських промислів;
- проаналізувати роль подільських міст та організаційно-правових і функціональних принципів ремісничо-цехового виробництва у торговельно-економічній системі регіону;
- з'ясувати зовнішньополітичні впливи на формування напрямків подільської торгівлі, її форми і особливості організації;
- охарактеризувати напрямки зовнішньої торгівлі Поділля, властивості товаропотоку і риси міжнародної співпраці;
- окреслити перспективні напрямки подальшого вивчення питань соціально-економічного розвитку Поділля та рекомендації щодо використання отриманих результатів.

Об'єктом дослідження є соціально-економічний розвиток українських земель у складі Великого князівства Литовського та Королівства Польського в другій половині XIV – першій половині XVII ст.

Предметом дослідження є Поділля в системі торговельно-економічних зв'язків євро-азійського простору (1362-1647 рр.)

Хронологічні межі дослідження визначаються предметом наукової розробки проблеми 1362 – 1647 рр. *Нижня* хронологічна межа визначається приходом на територію Поділля литовських князів Коріатовичів після переможної битви на р. Сині Води і початком формування адміністративної одиниці Подільського князівства. *Верхня* межа – зумовлена початковим етапом Національної революції в Україні під приводом Б. Хмельницького, за якого населення Східного Поділля активно підтримувало антипольські настрої і поступово виходило з орбіти впливу Речі Посполитої.

Географічні межі наукового дослідження окреслені територією сучасної Вінницької, Хмельницької (без північної смуги), Тернопільської (південь), північчю Одеської, західна частина Черкаської та Кіровоградської областей, які входять до історико-географічної області України – Поділля. В досліджений період це були землі Подільського князівства, Подільського воєводства, Східного Поділля (Брацлавщина, Брацлавське воєводство).

Наукова новизна дисертаційного дослідження обумовлена змістом поставлених завдань та способом їх вирішення.

У роботі *вперше*:

- здійснено спробу комплексного аналізу торговельно-економічного становища Східного та Західного Поділля з 1362 по 1647 рр. за умов європейських та азійських чинників впливу;
- у науковий обіг введено ряд невідомих раніше матеріалів, серед яких донедавна невідомий поборовий реєстр Брацлавського воєводства 1643 р.;
- досліджено елементи впливу фактору прикордоння на становлення та розвиток форм землеволодіння і господарських систем;
- встановлено важливість міст Поділля як центрів соціально-економічного життя в умовах міжцивілізаційного фронтиру;
- розкрито специфіку подільського міського ремесла його організаційно-правові та регіональні особливості;

- визначено пріоритетні напрямки зовнішньої та внутрішньої торгівлі, а також вплив на них зовнішньополітичних чинників;

- узагальнено та проаналізовано економічні відмінності розвитку Східного і Західного Поділля;

уточнено:

- роль тваринництва та промислів у повсякденному житті подолян, їх специфіка та регіональні відмінності;

- чисельність міського населення Брацлавщини у 1643 р.;

- участь етнічних груп в торговельно-економічних процесах на прикордонні;

набули подальшого розвитку:

- дослідження впливу євро-азійських факторів на політичні та економічні процеси в прикордонних регіонах України;

- вивчення специфіки розвитку суспільства за умов постійної небезпеки.

Практичне значення дисертаційного дослідження полягає у заповненні прогалин у вивченні історії Поділля другої половини XIV – першої половини XVII ст. Матеріали, результати та висновки будуть корисні при написанні узагальнюючих праць з історії України, історії Поділля, економічної історії, краєзнавчих досліджень, у науково-освітній роботі та під час розробки майбутніх транскордонних програм економічного характеру й прикордонної політики країни.

Апробація результатів дисертації. Основні положення та висновки дисертаційної роботи обговорювалися на засіданнях кафедри історії України історичного факультету НПУ імені М.П. Драгоманова у 2014 – 2017 рр. та були представлені на 12 наукових конференціях і круглих столах, зокрема: «Михайло Драгоманов: між Сходом і Заходом. У пошуках Українського шляху». Засідання круглого столу до 120-річчя від дня смерті М. П. Драгоманова (Київ, 2015); IV Всеукраїнська науково-практична конференція з міжнародною участю «Науковий діалог «Схід-Захід» (Кам'янець-Подільський, 2015); «Проблеми міжнародних відносин». Київський міжнародний університет (Київ, 2015); Міжнародна науково-практична конференція присвячена 20-й річниці Дипломатичної академії України при МЗС «Зовнішня політика і дипломатія: український і світовий досвід» (Київ, 2015); X Всеукраїнська науково-практична конференція з міжнародною участю «Християнські цінності в системі освіти: теорії, традиції, практики» (Умань, 2015); I Всеукраїнська науково-практична конференція «Історичні, культурні та соціально-економічні аспекти регіонального розвитку» (Кременчук, 2015); XI Всеукраїнська науково-практична конференція з міжнародною участю «Християнські цінності в системі освіти: теорії, традиції, практики» (Умань, 2016); XIV Всеукраїнська наукова історико-краєзнавча конференція «Українське краєзнавство в соціокультурному просторі: історичні ретроспекції та виклики сучасності. До 160-річчя від дня народження Івана Франка та 150-річчя від дня народження Михайла Грушевського» (Київ, 2016); IV Всеукраїнська науково-практична конференція «Права людини: історичний вимір і сучасні тенденції» (Житомир,

2016); Всеукраїнська наукова конференція «Державотворча спадщина гетьмана Б. Хмельницького» (Київ, 2017); Щорічна науково-практична конференція Національного музею історії України (Київ, 2017).

Публікації. Основні положення дисертації відображено в 10 публікаціях. Серед них 6 статей розміщено у фахових виданнях України, періодичних виданнях, внесених до міжнародних науково-метричних баз, а також 4 – у матеріалах наукових конференцій.

Структура дисертації. Робота складається із вступу, 4 розділів, які мають 12 підрозділів, висновків, списку використаних джерел та літератури, додатків. Загальний обсяг дисертаційної роботи становить 270 сторінок (із них: 202 сторінки – основного тексту, 39 сторінок – список використаних джерел і літератури (365 позицій); 15 сторінок – додатки).

ОСНОВНИЙ ЗМІСТ РОБОТИ

У **вступі** обґрунтовано актуальність теми дослідження, сформульовано мету та завдання дисертації, визначено об'єкт, предмет, хронологічні та територіальні межі, наукову новизну, розкрито теоретико-практичне значення роботи; визначено форми апробації дослідження та структуру роботи.

У першому розділі «**Історіографія, джерельна база та методологія дослідження**» з'ясовано особливості дослідження проблеми на різних етапах розвитку історичної науки. Зроблено огляд джерел та їх оцінку, а також визначено принципи та методи дослідження проблеми.

З огляду на ряд відмінностей у вивченні економічної історії Поділля другої половини XIV – першої половини XVII ст. огляд вітчизняної та зарубіжної історіографії здійснено за такою схемою: 1) дорадянська історіографія; 2) дослідження радянських часів; 3) наукові розвідки сучасних дослідників.

Науковий доробок представників історіографії *дорадянського періоду* мав яскраво виражений статистично-географічний та краєзнавчий акценти. Так, до першої групи дослідників минулого Поділля належать роботи польських істориків та етнографів М. Білінського і Т. Ліпінського¹, В. Марчинського² та О. Пшездецького³, які намагалися подати комплексну картину Поділля, описуючи його міста та села, створюючи при цьому географічну та історичну довідку. У 80-90-х рр. XIX ст. розпочався якісно новий період у дослідженні економічного і торговельного минулого подільського регіону, який був пов'язаний з науковою діяльністю В. Антоновича, М. Владимирського-Буданова, М. Грушевського, Н. Молчановського та інших⁴. Вони досліджували

¹ Baliński M., Lipiński T. Starożytna Polska pod względem historycznym, geograficznym i statystycznym opisana. Wydania 2 poprawione. W 3 t. / M. Baliński, T. Lipiński. – Warszawa, 1885. – Т. 1. – VIII+888+VIII s.

² Marczyński W. Statystyczne, topograficzne i historyczne opisanie gubernii podolskiej z rycinami i mapkami w 3 t / W. Marczyński. – Wilno, 1820. – Т. 1. – 350 s.

³ Przeździecki A. Podole, Wołyń, Ukraina. Obraz miejsc i czasów / A. Przeździecki. – Wilno, 1841. Т. 1. – 418 s.; Т. 2. – 418 s.

⁴ Антонович В. Б. Монографии по истории западной и юго-западной России / В. Б. Антонович. Киев, 1885. – Т. 1. – 351 с.; Владимирский-Буданов М. Ф. Население Юго-

питання становлення регіону, його соціально-економічний, політичний розвиток. Окрему увагу зосереджували на торгівлі, землеволодінні, міському праві та життю місцевої шляхти. Їх роботи містили значний фактологічний матеріал та піднімали нові, як для того часу, проблеми.

Серед істориків кінця ХІХ – початку ХХ ст. варто виділити роботи польських науковців Л. Бялковського⁵, Е. Рulikowsького⁶, Й. Ролле⁷, А. Яблоновського⁸, у яких розкривалися окремі аспекти соціально-економічної історії досліджуваного регіону, а саме питання торгівлі, чисельність населення та його повинності, соціальні взаємини у міжетнічному середовищі та ряд політичних питань. Помітне значення для історіографії історії Поділля початку ХХ ст. мають роботи Ю. Сіцінського⁹. У яких, на широкій джерельній базі, подається історія давніх центрів Поділля, розвиток і становлення ключових міст, їх соціально-економічне, політичне та ремісниче становище.

Попри вдалі наукові розробки початку ХХ ст., подальші десятиліття виявилися несприятливими для дослідження соціально-економічного та політичного життя Поділля. *Радянський період*, який охоплює період 1920-х – 1980-х рр., характеризувався різко низькою кількістю історичних праць з досліджуваної тематики. У 20-ті – 40-ві рр. ХХ ст. серед радянських істориків можемо виділити лише П. Клименка, який досліджував цеховий устрій

Западной России от второй половины XV в. до Люблинской унии (1569 г.) / М.Ф. Владимирский-Буданов // Архив Юго-Западной России. – Ч. VII. – Т. II. – С. 1-210; Його ж. Немецкое право в Польше и Литве. – Санкт-Петербург, 1868. – 302 с.; Грушевский М. С. Барське староство, исторические очерки (XV-XVIII вв.) / М.С. Грушевский. – Киев, 1894. – 404 с.; Його ж. Історія України-Руси: В 11 т., 12 кн. – Том 4. – Київ, 1993. – 536 с.; Том 5. – Київ, 1994. – 687 с.; Том 6. – Київ, 1995. – 680 с.; Його ж. Опис Подільських замків 1494 р. // Записки Наукового Товариства ім. Т. Шевченка. – 1895. – Т. VII. – С. 1-18.; Молчановский Н. В. Очерк известий о подольской земле до 1434 г. (преимущественно по летописям) / Н.В. Молчановский. – Киев, 1885. – 426 с.

⁵ Бялковський Л. І. Поріччя Мурахви в XV-XVI ст. / Л. І. Бялковський. – Кам'янець-Подільський, 1920. – 21 с.; Białkowski L. Podole w XVI wieku: Rysy społeczne i gospodarcze / L. Białkowski. – Warszawa, 1920. – 232 s.; Tenże. Urzędnicy ziemscy podolski wieku XVI i początku XVII // Rocznik Polskiego Towarzystwa Heraldycznego we Lwowie / pod red. W. Semkowicza. – Lwów, 1928. – Т. VIII. – R. 1926-1927. – S. 174-180.

⁶ Rulikowski E. Dawne drogi i szlaki na prawym brzegu Dniepru / E. Rulikowski // Ateneum. – Warszawa, 1878. – Т. 3. – Zeszyt. 9. – S. 502-528.; Tenże. Dawne drogi i szlaki na prawym brzegu Dniepru // Ateneum. – Warszawa, 1878. – Т. 4. – Zeszyt. 10. – S. 58-84; Tenże. Przed kilkuset laty // Kwiaty i owoce. – Kijow, 1870. – S. 273-321.

⁷ Rolle A. Z życia ormian kamienieckich w XVII i XVIII wieku / A. Rolle. – Kraków, 1891. – 24 s.; Tenże. Zameczki Podolskie na Kresach Multańskich / Wydanie drugie, przerobione i powiększone przez autora. W 3 t. – Warszawa, 1880. – Т.1. – 308 s.

⁸ Jabłonowski A. Podole u schyłku wieku XV / A. Jabłonowski // Ateneum. – Warszawa, 1880. – R. 5. – Т. 3 (19). – Zeszyt 8. – S. 328-351; Źródła dziejowe. Т. V / wydał A. Jabłonowski. – Warszawa, 1877. – 228 s.; Warszawa, 1877. – Т. VI. – 161 s.; Warszawa, 1889. – Т. XIX. – 307 s.; Warszawa, 1894. – Т. XX. – 185 s.; Warszawa, 1894. – Т. XXI. – 654 s.; Warszawa, 1897. – Т. XXII. – 736 s.

⁹ Сіцінський Ю. Й. Нарис з історії Поділля / Ю. Й. Сіцінський. – Вінниця, 1927. – 72 с.; Його ж. Оборонні замки Західного Поділля ХІV-ХVІІ ст. (історично-археологічні нариси) / Ю. Й. Сіцінський. – К., 1928. – 99 с.; Його ж. Поділля під владою Литви / упоряд. Д. Ващук, М. Мошак: Монографія. – Кам'янець-Подільський, 2009. – 160 с.

подільських міст та В. Отамановського, увага якого була спрямована на вивчення міщанства Східного Поділля, його еволюцію, соціальну та економічну складові¹⁰. У 60-80-х рр. ХХ ст. подільська тематика знову стає об'єктом вивчення радянських науковців. Питання соціально-економічної історії, торгівлі та народонаселення міст Поділля піднімалися у публікаціях М. Крикуна, О. Подградської¹¹. У даний період в академічному середовищі з'являються наукові роботи, які стосувалися історії вірменських колоній на території України, в тому числі і їх розселення на Поділлі. Цим займалися Я. Дашкевич, Н. Рашба, В. Григорян¹². Протягом 80-х рр. ХХ ст. проблема подільської внутрішньої, зовнішньої та транзитної торгівлі розглядається в контексті загальноукраїнської економічної діяльності у XVI – першої половини XVII ст. Серед авторів цього період варто виділити наукові праці Я. Кіся, В. Кривоноса, В. Крота, О. Єманова¹³.

Проголошення Україною незалежності у 1991 р. зумовило відхід істориків від радянських ідеологічних штампів, розширення проблематики дослідження з використанням нових методологічних підходів. Протягом 90-х рр. ХХ ст. з'являються роботи, які стосувалися торгівлі, грошового обігу на території України і Поділля зокрема¹⁴.

¹⁰ Отамановський В. Д. Вінниця в XIV-XVII ст. Історичне дослідження / В.Д. Отамановський. – Вінниця, 1993. – 464 с.

¹¹ Крикун М. Г. Населення Подільського воєводства в першій половині XVII ст. / М.Г. Крикун // Український історико-географічний збірник. – К. 1971. – Вип. 1. – С. 115-135; Подградская Е. М. Торговые связи Молдавии со Львовом в XVI-XVII вв. / Е.М. Подградская. – Кишинев, 1968. – 224 с.; Подградська О. М. До питання про роль Кам'янець-Подільського в торгівлі України з Молдавією в XVI-XVII ст. / О.М. Подградська // Український історичний журнал. – 1969. – № 9. – С. 106-112.

¹² Дашкевич Я. Р. Армянская колония в Каменец-Подольске в 50-60-х годах XVI в. (Половецкие акты армянского суда 1559-1567 гг. как исторический и юридический источник) / Я.Р. Дашкевич // Документы на половецком языке XVI. (Судебные акты Каменец-Подольской армянской общины) / пер. Т. И. Грунина; под ред. Э. В. Севортыана. – Москва, 1967. – С.65-96.; Його ж. Кам'янець-Подільський у вірменських джерелах / Я.Р. Дашкевич // Архіви України. – 1970. – №5. – С. 57-66.; Рашба Н. С. Общественно-политическая жизнь армянской колонии в Каменце-Подольском (XVI-XVII вв.) /Н.С. Рашба // Историко-филологический журнал АН Армянской ССР. – Ереван, 1976. – № 4 (75). – С. 101-118; Григорян В. Р. История армянских колоний Украины и Польши (Армяне в Подолии) / В.Р. Григорян. – Ереван, 1980. –292 с.

¹³ Кісь Я. П. З історії торговельних зв'язків України в XVI – першій половині XVII ст. / Я. П. Кісь // Історичні дослідження. Вітчизна історія. – К., 1982. – Вип.8. – С. 82-87.; Кривонос В. П. Транспортировка товаров в торговле Львова / В.П. Кривонос // Торговля и мореплавание в бассейне Черного моря в древности и средние века. – Ростов-на-Дону, 1988. URL: <http://annales.info/blacksea/small/krivoy88.htm>; Крот В. А. Торговля Польши с Турцией в Причерноморье (XV – первая половина XVI в.) / В. А. Крот // Торговля и мореплавание в бассейне Черного моря в древности и средние века. Ростов-на-Дону, 1988. – URL: http://annals.xlegio.ru/blacksea/small/krot_88.htm; Еманов А. Г., Попов А. И. Итальянская торговля на Черном море в XIII – XV вв. / А.Г. Еманов, А. И. Попов // Торговля и мореплавание в бассейне Черного моря в древности и средние века. – Ростов-на-Дону, 1988. – URL: http://annales.info/blacksea/small/emanov_88.htm;

¹⁴Торгівля на Україні XIV – середина XVII століття: Волинь і Наддніпрянщина / упор. В. Кравченко, Н. Яковенко. – К., 1990. – 408 с.; Подградская Е. М. Экономические связи

Помітне значення в історіографії мають роботи Я. Дашкевича¹⁵, у них досліджуються кордони та історичні особливості становлення Поділля, його золотоординське минуле, а також вплив на цю територію татарських нападів. М. Крикун детально досліджує адміністративний поділ, земські уряди, міграції і чисельність населення, торгові зв'язки і подині реєстри, що є цінним для якісного розкриття обраної тематики¹⁶.

Відомим дослідником Західного Поділля 90-х початку 2000-х рр. був М. Петров, його праці стосувалися історії ключових міст сучасної Хмельницької області, автор розкривав історико-топографічну еволюцію поселення, особливості економіки міста, демографічну і оборонну складову. Важливою для нас працею була видана після смерті вченого монографія «Місто Кам'янець-Подільський в 30-х роках XV – XVIII століть: проблеми соціально-економічного, демографічного, етнічного та історико-топографічного розвитку. Міське і замкове управління»¹⁷.

Сучасна українська історіографія представлена дослідженнями з історії становлення, соціально-політичного та економічного розвитку Поділля (А. Блануца, О. Білецька, О. Вінниченко, А. Гурбик, О. Піддубняк, Б. Черкас¹⁸).

Молдовы со странами Центральной и Восточной Европы в XVI-XVII вв. // Е.М. Подградская. – Кишинев, 1991. – 311 с.; Сидоренко О. Ф. Українські землі в міжнародній торгівлі (IX – середина XVII ст.) // О.Ф. Сидоренко. – К., 1992. – 332 с.; Котляр М. Ф. Торгівля в Україні в XIV-XV ст. / М.Ф. Котляр // УІЖ. – 1995. – № 1. – С. 38-47; Кривонос В. П. Львівсько-levantійська торгівля наприкінці XV – в середині XVII ст. / В. П. Кривонос // УІЖ. – 1995. – № 1. – С. 48-57; Еманов А. Г. Север и Юг в истории коммерции: на материалах Кафы XIII-XV в. // А.Г. Еманов. – Тюмень, 1996. – 225 с.; Іналджик Г. Османська імперія: класична доба 1300 – 1600 / пер. з англ. О. Галенко. – К., 1998. – 286 с.; Трубочанінов С. В. Розвиток торгівлі на Поділлі в другій половині XVI – першій половині XVII ст. / С.В. Трубочанінов // Наукові праці Кам'янець-Подільського державного педагогічного університету: Історичні науки. – Кам'янець-Подільський, 1999. – Т. 3 (5). – С. 20-24.

¹⁵ Дашкевич Я. Р. Східне Поділля на картах XVI ст. / Я.Р. Дашкевич // Географічний фактор в історичному процесі. – 1990. – С. 155-169; Його ж. Ясир з України (XV – перша половина XVII ст. як історико-демографічна проблема / Я.Р. Дашкевич // Український археографічний щорічник. Нова серія. – К., 1993. – Вип. 2. – С.40-47.; Його ж. Степові держави на Поділлі та в Західному Причорномор'ї як проблема історії України XIV ст. / Я.Р. Дашкевич // Матеріали і дослідження з археології Прикарпаття і Волині. – 2006. – Вип. 10. – С. 112-121.

¹⁶ Крикун М. Г. Брацлавське воєводство у XVI-XVIII ст.: Статті і матеріали / Крикун М. Г. – Львів, 2008. – 412 с.; Його ж. Подільське воєводство у XV-XVIII ст.: Статті і матеріали / М. Г. Крикун. – Львів, 2011. – 733 с.; Його ж. Воєводства Правобережної України у XVI-XVIII ст.: Статті і матеріали / М. Г. Крикун. – Львів, 2012. – 702 с.

¹⁷ Петров М. Б. Місто Кам'янець-Подільський в 30-х роках XV-XVIII ст.: проблеми соціально-економічного, демографічного, етнічного та історико-топографічного розвитку. Міське і замкове управління / М. Б. Петров. – Кам'янець-Подільський, 2012. – 480 с.

¹⁸ Блануца А. В. Зовнішньоторговельні зв'язки України доби Ягеллонів: загальні тенденції / А.В. Блануца // Історія торгівлі, податків та мита: зб. наук. пр. – Дніпропетровськ, 2011. – №1 (3). – С. 37-40; Блануца А. В. Земельна політика Ягеллонів на українських теренах Великого князівства Литовського (1440-1572 рр.) / А.В. Блануца / Відп. ред. П. Сас. НАН України. Інститут історії України. – К.: Інститут історії України, 2017. – 423 с.; Білецька О. В. Поділля на зламі XIV-XV ст.: до витоків формування історичної області / О.В. Білецька. – Одеса, 2004. – 416 с.; Її ж. Роль зовнішньої торгівлі в польсько-татарських відносинах у другій половині XIV-XV ст. / О.В. Білецька // Історія торгівлі, податків та мита. – Дніпропетровськ,

Питання формування й функціонування подільської шляхти, її соціальна структура, форми землеволодіння та інші аспекти життя вивчає у монографіях та статтях В. Михайловський¹⁹. Грошовий обіг на території Поділля досліджували О. Погорілець та Р. Савов, ремесло міст Східного Поділля – П. Сас, дотичними до теми дисертації є роботи В. Берковського²⁰. Міжцивілізаційні зв'язки та їх вплив на матеріалу культуру України у своїх працях піднімає О. Моця²¹. Важливою також є наукове дослідження «Економічна історія України»²², що відображає соціально-економічні процеси на всій території України від давніх часів до новітньої епохи.

Серед першорядних історико-методологічних праць необхідно виділити роботи В. Борисенка²³, у яких подається авторський погляд на політичну та

2010. – № 1(1). – С. 57-64; Гурбик А. О. Аграрна реформа в Україні XVI ст. / А.О. Гурбик. – К., 1997. – 62 с.; Вінниченко О. О. Ще раз про зізнання Софії Іванівни зі Заславських Загоровської (причини до історії землеволодіння брацлавської шляхти XVIII століть) / О.О. Вінниченко // Кризь століття. Студії на пошану Миколи Крикуну з нагоди 80-річчя. – Львів, 2012. – С. 151-173; Піддубняк О. П. Документальні свідчення про участь татар у внутрішніх чварах шляхти Брацлавського воєводства в першій чверті XVII ст. / О. П. Піддубняк // Україна в минулому. – Київ-Львів, 1996. – Вип. 8. – С. 191-204; Крикун М. Г., Піддубняк О. П. Документи про торгівлю поташем Брацлавського воєводства з Гданськом у першій чверті XVII ст. / М. Г. Крикун, О. П. Піддубняк // Дрогобицький краєзнавчий збірник / Ред. кол. Л. Тимошенко, Л. Винар, Л. Войтович. – Дрогобич, 2017. – Вип. XIX-XX. – С. 359-374; Черкас Б. В. Західні володіння Улусу Джучи: політична історія, територіально-адміністративний устрій, економіка, міста (XIII – XIV ст.) / Б. В. Черкас. – К., 2014. – 387 с.; Його ж. Подільське князівство і «ногаєви» татари: боротьба за Придністров'я (1374 – 1380 рр.) / Б. В. Черкас // Україна в Центрально-Східній Європі. – К., 2015. – Вип. 15. – С. 68-72;

¹⁹ Михайловський В. М. Надавча поземельна політика володарів Західного Поділля (1402-1506 рр.): дис. ... канд. іст. наук : 07.00.01 / В. М. Михайловський; Національний ун-т «Києво-Могилянська академія». Київ, 2004. 300 с.; Його ж. Еластична спільнота. Подільська шляхта в другій половині XIV – 70-х роках XVI ст. / В. М. Михайловський. – К., 2012. – ххii + 450 с.; Його ж. Володіння «трьох татарських царів» та уявлення про «потрійне Поділля» в битві під Грюнвальдом / В. М. Михайловський // УІЖ. – 2018. – № 1. – С. 4-17; Його ж. Формування території Поділля у другій половині XIV ст. / В. М. Михайловський // УІЖ. – 2017. – № 3. – С. 67-82.

²⁰ Сас П.М. Міста Східного Поділля та особливості структури їх ремесла (друга половина XVI – перша половина XVII ст.) / П. М. Сас // Соціополітичний простір ранньомодерної України: Історичні нариси. – К., 2018. – С. 60-92; Берковський В. Г. До питання експорту товарів з Волині у XV – першій половині XVII ст. Торгівля воском та худобою / В. Г. Берковський // *Ukraina Lithuanica*. – 2009. – Т. 1. – С. 163-175; Його ж. Економічна складова соціально-економічних перетворень українсько-білоруських земель в умовах загальноєвропейських реформ XV-XVI ст. / В. Г. Берковський // Соціально-економічні трансформації в Україні та Білорусі в XVI-XVIII ст.: фактор реформ. – К., 2016. – С. 9-19.

²¹ Моця О. П. Історично-археологічні дослідження післямонгольських та козацьких часів в Україні // *Археологія*. – 2016. – № 3. – С. 18-27; Його ж. Археологія козацької доби в Україні // *Археологія*. – 2017. – № 3. – С.55-65.

²² Економічна історія України: Історико-економічне дослідження: в 2 т. / [ред. рада: В. М. Литвин (голова), Г. В. Боряк, В. М. Геєць та ін.; відп. ред. В. А. Смолій...]. – К., 2011. – Т.1. – 696 с.

²³ Борисенко В. Й. Соціально-економічний розвиток Лівобережної України в II пол. XVII ст. / В.Й. Борисенко. – К., 1986. – 263 с. Його ж. Курс української історії: З найдавніших часів до XX століття. 2-ге вид.: навч. Посібник / В. Й. Борисенко. – К., 1998. – 616 с.; Його ж.

соціально-економічну історію України. Не менш важливими є напрацювання з історії середньовічної та ранньомодерної України Н. Яковенко²⁴.

Зарубіжна історіографія репрезентована, головним чином, роботами польських істориків А. Дзюбінського, Я. Куртики, Ф. Кірика²⁵. У них аналізуються соціально-політичні процеси в регіоні, а також питання торговельно-ремісничого життя міст Поділля.

Джерельна база дослідження представлена різноплановими за змістом та характером історичними джерелами, серед яких: архівні матеріали, збірники опублікованих нормативно-правових та судових документів і матеріалів, у тому числі описово-статистичні джерела (поборові та подимні реєстри). Було опрацьовано фонди двох архівосховищ України і один Польщі. Значний масив опрацьованих документів і матеріалів розміщений у фондах ЦДІАЛ України. У фонді «Лянцкоронські, графи» (ф. 181) містяться архівні справи, що стосуються майново-господарських справ Лянцкоронських та споріднених з ними родин (протоколи судових засідань, інформація про відхід селян, купівлю земельних ділянок і промислових об'єктів). Також, фонд 773 «Люблінський коронний трибунал», який зберігає актову документацію про маєткові справи шляхти Брацлавського воєводства та рішення прийняті найвищим апеляційним судом. Щодо ЦДІАК України, то матеріали, які стосуються досліджуваного періоду і території загалом відомі і опубліковані у збірних документів.

Важливою для дослідження була колекція Оссолінських (ф. 5) відділу рукописів ЛННБ України імені В. Стефаника, а саме справи, що входили до Липовецького архіву Януша Розчішевського. Вони містять витяги з гродських і земських книг, інформацію про шляхетські суперечки і завдані шкоди, операції з купівлі-продажу майна у містах Поділля.

Не менш цінними є матеріали Державного архіву у Любліні (Польща), які містять нормативно-правові акти, поборові реєстри та справи, котрі розглядалися Коронним трибуналом та були вміщені до Брацлавських і Подільських судових книг другої половини XVI і до середини XVII ст.

Синьоводська битва 1362 р. – початок творення нового євразійського простору / В.Й. Борисенко // Науковий часопис НПУ імені М.П. Драгоманова. Серія № 6. Історичні науки. – Вип. 9. – К., 2012. – С. 268-283.

²⁴ Яковенко Н. М. Нарис з історії середньовічної та ранньомодерної України. 3-тє вид. / Н. М. Яковенко. – К., 2006. – 584 с.; Її ж. Українська шляхта з кінця XIV – до середини XVII ст.: Волинь і Центральна Україна / Н.М. Яковенко. – К., 2008. – 470 с.

²⁵ Dziubiński A. Na szlakach Orientu. Handel między Polska a imperium osmanskim w XVI-XVIII wieku / A. Dziubiński. – Wrocław, 1997. – 326 s; Kurtyka J. Podole pomiędzy Polską i Litwą w XIV i 1 połowie XV wieku / J. Kurtyka // Kamieniec Podolski Studia z dziejów miasta i regionu [pod redakcją F. Kiryka]. – Kraków, 2000. – Т. 1. – S. 9-59.; Tenże. Podole w czasach jagiellońskich. Studia i materiały [opracował M. Wilamowski]. – Kraków, 2011. – 637 s.; Kiryk F. Handel Kamieńca Podolskiego w późnym średniowieczu / F. Kiryk // Studia Historyczne. 1998. – R. XLI. – S. 23-34; Tenże. Rzemiosło późnośredniowiecznego Kamieńca Podolskiego / F. Kiryk // Давня і середньовічна історія України (історико-археологічний збірник): На пошану Іона Винокура з нагоди його 70-річчя. – Кам'янець-Подільський, 2000. – С. 168-178; Tenże. Z dziejów późnośredniowiecznego Kamieńca Podolskiego / F. Kiryk // Kamieniec Podolski. Studia z dziejów miasta i regionu. – Kraków, 2000. – Т. 1. – S. 67-109.

Значна частина джерел зосереджена також у збірниках документів, літописах, цехових книгах та щоденниках сучасників. Окремо необхідно виділити «Литовську метрику», «Volumina Legum», «Архив Юго-Западной России», «Документи Брацлавського воєводства 1566–1606 рр.» та ін.

Методологію дисертації склали принципи історизму, системного аналізу, узагальнення, об'єктивності та комплексності. Також у роботі автор використав такі методи: історико-порівняльний, історико-генетичний, проблемно-хронологічний. За допомогою історико-порівняльного методу вдалося дослідити спільні та відмінні риси в економічному, політичному, соціальному житті Східного та Західного Поділля. Проблемно-хронологічний метод дозволив автору створити структуру наукового дослідження і в хронологічній послідовності та динаміці дослідити ключові елементи подільського регіону, виокремити тематичні проблемні сюжети і виявити їхній зв'язок з глобальними змінами історичного періоду, що мали місце в широкій торговельно-економічній системі євро-азійського простору. Завдяки використанню історико-генетичного методу були розкриті особливості змін умов життя мешканців Поділля після встановлення литовської, а пізніше польської влади над цією територією. Застосування цього методу дозволило нам показати процес еволюції напрямків торгівлі, земельної власності, видів господарської діяльності та економічного життя подільських міст, а також причинно-наслідкові зв'язки та закономірності історичного буття.

В цілому, проведений аналіз історіографії проблеми дослідження засвідчив відсутність комплексної праці з обраної тематики. Джерельна та теоретично-методологічна база дослідження є достатньою для розкриття теми, досягнення наукової мети та виконання поставлених завдань дослідження.

У другому розділі «**Вплив євро-азійських факторів на становлення та еволюцію землеволодіння і господарських систем Поділля**» аналізуються фактори, які впливали на формування і поширення форм землеволодіння, розвиток землеробства, тваринництва та сільських промислів, як ключових складових господарської системи подільського краю.

Доведено, що становлення та еволюція землеволодіння і господарських систем Поділля була тісно пов'язана з європейськими та азійськими факторами, які впливали на реалізацію внутрішньої політики володарів Подільської землі. Так, події 60-х рр. XIV ст. змінили державну приналежність краю з татарської на литовську, що символізувало також зміни верховного землевласника, яким ставав великий князь литовський. На місцях земля була в руках громад, які продовжували володіти нею на звичаєвому праві. В процесі становлення Подільського князівства відбулося запровадження нових форм землеволодіння, серед яких особливо виділялося службове. Його поширення було викликане питанням обороноздатності краю і його заселення. Ці ж причини слугували поштовхом до вирішення земельного питання і для наступних, після Коріатовичів, володарів Поділля – Владислава II Ягайла і Вітовта, кожен з яких символічно осаджував новим службовим людом подільські простори та затверджував у праві володіння старих бояр. Відкритість кордонів Східного Поділля зумовлювали існування тут старих землевласницьких форм аж до

середини XVI ст., в той час як Західне Поділля піддавалося впливу зі сторони Руського воєводства (Заходу), про що свідчить більш рання поява великошляхетської земельної власності. Поширення даних форм на схід відбулося протягом наступних десятиліть, а законодавчо закріплений ринок землі прискорив ці процеси. Результатом стало створення великих латифундій і поява землеволодіння магнатів, які у першій половині XVII ст. сконцентрували у своїх руках більшість оброблюваної землі.

Ключовою складовою економіки Поділля у досліджуваній період було землеробство і тваринництво. Вплив євро-азійських чинників здійснювався на способи обробки землі, чергування культур і закінчуючи врожайністю. З огляду на прикордонний статус регіону жителі південного-сходу Поділля не займалися активно землеробством, лише для задоволення власних потреб, в той час як мешканці західної частини – впроваджували інтенсивні форми землеробства, і отриманий продукт постачали на іноземні ринки. Щодо тваринництва, то воно розвивалося комплексно по всьому Поділлю, про що свідчить інформація з джерел та поширені грошові податки. Останні сплачувалися від кількості наявної робочої худоби. Не менш важливу роль у житті подолян відігравали сільські промисли, якими займалися як окремі групи людей, так і цілі села. Найдавнішими з них були бортництво, рибальство і мисливство. Продукти цих промислів постачалися на зовнішні та внутрішні ринки. Так, хутро куниць, білок, лисиць і особливо бобрів становило вагому частину торгівлі з північчю. Активно розвивалося млинарство, що було пов'язане з появою водяних млинів і вітряків, які протягом XVI – першої половини XVII ст. використовувалися у промислових масштабах, і становили основу шляхетського господарства. Потреба західного ринку в деревині призводить до активного використання лісових насаджень, у яких почали концентруватися деревообробні, поташні, селітряні промислові центри.

Таким чином, Поділля внаслідок тривалого впливу західних і східних факторів став регіоном, який поєднував різні форми землеволодіння, а господарські системи у зв'язку з цим мали відмінні риси розвитку з домінуванням одних над іншими.

У третьому розділі **«Внутрішня організація та ремісниче виробництво у подільських містах в умовах міжцивілізаційного фронтиру»** встановлено роль подільських міст у торговельно-економічній системі регіону, чисельність та етнічний склад міського населення, організаційно-правові та функціональні принципи ремісничо-цехового виробництва.

Вирішальним фактором для зміни політичного та економічного підпорядкування Поділля стали події 60-х рр. XIV ст. Західні традиції повернулися на дану територію, проте вплив сходу продовжував відігравати помітну роль. Небезпека Степу зумовила відновлення міських центрів Поділля, які спочатку були оборонними, а вже потім – економічними осередками. Стратегічне розташування і вдала політика Коріатовичів дозволила перетворити Подільське князівство на ключову територію Центрально-Східної Європи. Серед усіх подільських міст найбільш розвиненим було м. Кам'янець, який будучи столицею даного краю, приваблював все більше нових людей.

Останні приносили з собою корисні економічні контакти, практичні навички та досвід.

Протягом XV – у першій половині XVI ст. Поділля переживає урбанізаційний бум. Зростає кількість приватновласницьких, королівських та церковних міст. Найбільш заможні з них домагалися від верховної влади навіть змін торгових шляхів, щоб вони пролягали через їх володіння. Цьому активно сприяла штучно побудована система ярмарків і торгів, а з часом і митних комор. Відбувалося зростання внутрішньої економіки: ремесл, промислів, торгівлі по лінії місто-село. Протягом досліджуваного періоду міста Поділля мали аграрно-ремісничий характер. Деякі з них у процесі еволюції занепадали і перетворювалися на села, інші навпаки зростали, ставали центрами торгівлі. З часу утворення Речі Посполитої дані процеси особливо активізуються у Східному Поділлі, яке до того часу було менш фортифіковане та урбанізоване через постійні набіги татар. Тому поширення практика отримання магдебурії призвело до збільшення числа міських поселень, яких у 30-х рр. XVII ст. було близько 85, а у 1643 р. майже 200, що дало поштовх для зростання міського населення в регіоні. Так, подимні відомості свідчать, що населення міст Брацлавщини у 1629 р. нараховувало близько 132 тис. чол., а у 1643 р. – 147 370 чол., що відповідає 11,6 % росту. Міста Поділля були поліетнічними, а більшість мешканців становили русини (українці), значна частка була поляків, вірменів, німців, угорців, татар, євреїв, чемерисів. Вони виконували різні важливі роботи для міста. Так, вірмени і євреї були частиною торговельно-економічної спільноти, займалися орендними і кредитними операціями. Татари виконували роль тлумачів, часом послів на південь, а у більшості випадків несли військову службу на кордоні.

Торговельно-економічні та соціокультурні контакти, які відбувалися на прикордонні, сприяли еволюції місцевого ремесла. Якість виробів подільських майстрів та залученість регіону до міжнародної торгівлі дали поштовх до оформлення ряду міст Поділля як центрів ремесл. Їх роботи цінувалися далеко за межами краю, про що свідчить географія походження учнів прийнятих на навчання до цехів. Основи для власного організаційного-правового і функціонального устрою цехових об'єднань було запозичено з Руського воєводства. Серед кам'янецьких цехів були відомими кравецький, шевський, м'ясницький, столярський, ковальський, кушнірський, теслярський, пекарський, бондарський, слюсарський, гончарний цехи. Загалом західна частина Поділля мала більш виражений ремісничий характер, ніж східна, яка була більш аграрною, з широко поширеними промислами. Цехові організації з'являються тут лише у 40-х рр. XVII ст., а провідними ремеслами були крамарство, зброярство, ковальство, кравецтво та інші. Такі особливості розвитку визначалися переважаючими у кожному з них західно-європейським і східним впливами.

Отже, в умовах міжцивілізаційного прикордоння помітну та важливу соціально-економічну роль виконували подільські міста і містечка. Вони були осередками безпеки в регіоні, а також центрами торговельно-економічного життя. Подільське ремесло було багатовекторне, і, в першу чергу,

забезпечувало населення необхідними товарами для життя. Соціальний та культурний розвиток, а також поліетнічність міст вплинули на формування цехових об'єднань ремісників, які ставали ключовими гравцями як внутрішнього, так і зовнішнього ринку.

У четвертому розділі «**Внутрішня і зовнішня торгівля Поділля в системі євро-азійських зовнішньополітичних відносин**» аналізуються впливи зовнішньополітичних подій на формування внутрішньої і зовнішньої торговельної діяльності Поділля.

Серед подій міжнародного характеру значення для торговельно-економічне становище регіону мали: перемога литовсько-руського війська на р. Сині Води; встановлення васалітету між князями Коріатовичами і Угорським Королівством; погіршення економічної ситуації в чорноморському басейні, що було пов'язано з занепадом Улусу Джучи та інших держав півдня; утворення Кримського ханату; падіння Константинополя та встановлення османського протекторату над Чорним морем; фінансова криза у Західній Європі як наслідок Великих географічних відкриттів; дії Московської держави на півночі і півдні та їх вплив на подільські економічні центри і торговельні маршрути. Утворення Речі Посполитої зумовило зростання активності купецтва подільського регіону у зв'язках з Балтикою, що не могло відбутися без збільшення західного впливу на економіку краю. Такий інтерес був викликаний сільськогосподарським потенціалом Поділля, наявністю широкої торговельно-економічної мережі зв'язків та зацікавленістю місцевих еліт у співпраці.

Внутрішня торгівля Поділля була представлена ярмарками і торгами. Це були організовані економічні заходи, які відбувалися у містах і містечках та мали на меті отримання прибутку від прибулих купців, купівлі-продажу необхідних товарів як місцевого, так і закордонного виробництвом, налагодження і встановлення міжцивілізаційного економічного співробітництва. Прикордонний статус Поділля сприяв побудові широкої мережі шляхів сполучення – «гостинців», які поєднували і полегшували рух купців від одного ярмарку до іншого, що поряд з розвиненим ремеслом і наявними промислами було ключовим у подільській торгівлі. Її центральними осередками були міста Кам'янець, Вінниця, Меджибіж, Бар, Язловець та інші міські поселення, які розташовувалися поблизу митних переправ і торгових комор.

Варто відзначити, що в досліджуваній період активно розвивався північно-західний та північно-східний напрямки подільської торгівлі. Так, економічна діяльність подільського купецтва здійснювалася з містами Корони Польської – Краковом, Любліном, Ярославом, Гданськом, а серед міст півночі – Друцьком, Вітебськом, Новогрудком, Полоцьком, Вільно, Новгородом, Твер'ю, Москвою та містами Смоленщини. Асортимент торгівлі був досить широкий: зерно, худоба, ремісничі вироби, деревина, хутро та східні товари. У протилежну сторону везлися різноманітні тканини, прикраси та залізо. З середини XV і до середини XVII ст. ключовим торговельним містом був Гданськ. До нього надходили товари як з Поділля, так і з інших сусідніх земель.

Наприкінці XIV – в першій XVII ст. Поділля було активним учасником торгівлі з країнами Чорноморського і Середземноморського басейнів. Природними і близькими були економічні контакти з Молдавським князівством, Кримом та країнами Леванту, особливо з Туреччиною. Нестабільність Степу зумовлювала зміни у сталих маршрутах економічної комунікації Поділля та Криму. В цей час починають домінувати морський товаропотік і торгівля через Аккерман. Наприкінці XIV ст. Подільське князівство розширює свої межі і ненадовго встановлює контроль над частиною дніпровського шляху, що вів з півдня (особливо з Криму) до Києва і далі на північ. За наступних володарів торгівля цим маршрутом частково занепадає. Для подільських купців важливими були молдавський і турецький ринки, де можна було придбати товар різного призначення. Особливо цінними були східні прянощі, коні, тканини, вино, різноманітні вироби зі шкіри, скла та глини. У протилежному напрямку везли хутро, металеві вироби, сукно, залізо, зброю, деревину та інші предмети. Цей напрямок торгівлі зосереджувався у руках подільських вірмен. Серед міст Поділля, які найчастіше відвідували торгові каравани з півдня були Кам'янець, Бар, Меджибіж, Язлівець, Студениця, Шаргород, Могилів, Літин, Янів, Тульчин та інші. Прикордонний статус Подільської землі зумовлював появу на цій ланці кордону елементів контрабанди та ухилення від сплати мит. У деяких випадках цими справами займалася місцева шляхта та найвищі подільські урядники. Зиск від торгівлі змушував держави євро-азійського простору до поміркованих кроків у своїх зовнішньополітичних зносинах, а Корону Польську та Велике князівство Литовське – до зваженої внутрішньої політики на Поділлі.

Таким чином, завдяки прикордонному статусу Поділля було активним учасником євро-азійської торговельно-економічної діяльності, на яку найбільше впливали зовнішньополітичні події. Останні могли змінювати маршрути руху купців та центри проведення торгівлі, якими були подільські міста. Головними складовими економічної системи, яка сполучала північ із півднем, захід зі сходом, були подільські ярмарки й торги, а також мережа торгових доріг-гостинців.

У результаті проведеного наукового дослідження дисертант виносить на захист наступні **висновки**:

– Історіографічний аналіз літератури засвідчив відсутність комплексного наукового дослідження присвяченого становленню та розвитку структурних елементів економіки Поділля в системі торговельно-економічних зв'язків євро-азійського простору. Основний історичний наратив присвячений окремим питанням торгівлі, соціальним та адміністративно-політичним процесам регіону. Опрацьована джерельна база та використані методологічні й теоретичні підходи до вивчення адміністративного, політичного, соціально-культурного устрою Поділля уможливили цілісне й всебічне наукове опрацювання визначеної теми.

– Протягом досліджуваного періоду на території Поділля були поширені такі форм землеволодіння: громадське (друга половина XIV – середина XVI ст.), князівське (елемент державного землеволодіння 1362 –

1430 рр.), службово-панське (почало формуватися з часу приходу Коріатовичів на Поділля, а головною умовою володіння землею була військова служба), заставна форма землеволодіння (набула поширення за великого князя литовського Вітовта). У 1430 р. на території Подільського воєводства почало формуватися шляхетське землеволодіння, яке на кінець XVI ст. частково переросло у магнатське (великошляхетське) земельне володіння. Перелічені форми співіснували з міським, монастирським та слобідським землеволодінням. Учасниками земельних відносин також були осівші на Поділлі етнічні групи (татари, вірмени та євреї).

– Головними складовими економіки Поділля у 1362 – 1647 рр. були: землеробство, тваринництво, місцеві промисли. Природного-географічні та кліматичні особливості регіону сприяли вирощуванню зерна, особливо вівса, жита, пшениці. Частина з них йшла на зовнішні ринки, інша – залишалася для внутрішнього використання. Домінування зернових у торгівлі припадає на другу половину XVI ст. Поруч з цим Поділля славалося своїм тваринництвом. Велика рогата худоба використовувалася як тяглова сила. Особливо популярним було розведення коней та волів, які становили помітну частину подільського експорту. Вплив прикордоння простежується на специфіці розведення тварин та особливостях їхнього утримання. Щодо промислів, то вони були представлені бортництвом, мисливством, пасічництвом, хутровим, борошномельним та деревообробним заняттями. Майже кожне поселення мало навколо себе джерела сировини та умови для розвитку кожного з них. Так, у Східному Поділлі, деякі з промислів були основою господарства. З першої половини XVII ст. масштабного розвитку досяг поташний промисел, продукція якого постачалася на європейські ринки через гданських торговців.

– Подільські міста та містечка відігравали роль економічних центрів регіону. У них здійснювалася внутрішня торгівля, розвивалося ремесло. Міський простір був місцем захисту, що було вкрай важливе для прикордонної території, а мережа економічних контактів та вплив міжкультурних зв'язків, які розвивалися у ньому, змушували його до власної еволюції. У найбільших містах Поділля частка населення торговельно-ремісничої сфери починає активно зростати, а соціум стає поліетнічним та полірелігійним. Ці чинники також вплинули на появу перших форм цехового устрою у Західному Поділлі в середині XV ст., організаційно-правові та функціональні особливості якого були запозичені з сусідніх західних земель. У містах Східного Поділля цехи з'явилися набагато пізніше, у першій половині XVII ст. Найбільш поширеними ремісничими професіями у досліджуваній період були суконники, крамарі, шевці, різники, слюсарі, теслі, ковалі, ювеліри. Найбільшим ремісничим центром краю було місто Кам'янець.

– Серед найбільш важливих зовнішньополітичних чинників, які впливали на напрямки подільської торгівлі і економіку краю були: занепад Золотої Орди (процеси розпаду тривали впродовж 40-60-х рр. XV ст. і супроводжувалися появою нових державних утворень та призупиненням торгівлі у напрямку півдня через військо-політичні протистояння у Степу); утворення Кримського ханату, яке змінило ситуацію в регіоні, а з часом стало

причиною руйнації давніх торгових «гостинців» Поділля і Правобережної України та торгівлі загалом; завоювання турками-османами Візантійської імперії та падіння Константинополя у 1453 р., це мало як позитивні, так і негативні риси для подільської торгівлі; підпорядкування у 1473 р. Порті генуезьких торгових колоній Північного Причорномор'я; наслідки Великих географічних відкриттів та «революція цін» (зростання економічного потоку товарів з Поділля у північно-західному напрямку); завоювання в 40-50-ті рр. XVI ст. Московським князівством колишніх золотоординських ханств (Казань, Астрахань) населення яких відкочувало у сторону р. Дніпро, що стало причиною руйнування Звенигорода і занепаду торгового шляху з Поділля до Черкас; утворення Речі Посполитої. Щодо внутрішньої торгівлі, то вона відбувалася на ярмарках і торгах, які мали колосальний економічний вплив на регіон і окремі поселення зокрема. Серед найбільших ярмаркових міст Поділля XV – першої половини XVII ст. були Кам'янець, Язлівець, Скала, Проскурів, Бар, Гусятин, Меджибіж, Шаргород, Літин, Вінниця. На відміну від ярмарків, торги проводилися щотижня, їхніми учасниками були міщани і жителі навколишніх сіл. Загалом співпраця по лінії «місто-село» була домінуючою для українських міст досліджуваного періоду, так як забезпечувала стабільну внутрішньо-економічну комунікацію.

– Головними напрямками зовнішньої торгівлі Поділля були північно-східний (міста ВКЛ, Новгород, Псков, Москва), північно-західний (Гданська та інші міста Корони Польської) та південний (Крим, торгівля з Молдовою та іншими країнами чорноморського басейну) вектори. З Поділля на зовнішні ринки постачалося зерно, мед, хутро, віск, деревина, худоба (особливо у західному напрямку – воли, коні), а також товари, які спеціально закуповувалися на іноземних ринках і перепродавалися. Завдяки цьому подільський регіон ставав ключовою одиницею міжцивілізаційної торгівлі та економічної комунікації, що тим самим виділяло його серед інших українських земель. Ключовими рисами міжнародної співпраці були еластичність у прийнятті рішень, пристосування до змін, які проникали із Заходу та Сходу, а також часткова ухильність від сплати податків. У підсумку тут сформувався особливий тип спільноти, яка розвивалася і виживала завдяки спільним зусиллям, не чекаючи при цьому допомоги верховної влади.

– На основі проведеного дослідження можна окреслити напрямки подальшого вивчення, які полягають у більш детальному розкритті особливостей подільської міської та сільської торгівлі, етнічного складу торгових груп та місця Поділля у торгівлі з Кримом та країнами південно-західної Європи, хоча це й ускладнено через малу кількість джерел. Отримані результати дали змогу розробити практичні рекомендації: органам виконавчої влади України розробляти транспортно-логістичні маршрути міжрегіонального та міждержавного сполучення з використанням потенціалу Подільського регіону, здійснювати заходи з посилення транскордонної співпраці у сфері економіки та торгівлі, враховуючи досвід співіснування різних етнічних та конфесійних груп в межах спільного простору.

СПИСОК ОПУБЛІКОВАНИХ ПРАЦЬ ЗА ТЕМОЮ ДИСЕРТАЦІЙНОГО ДОСЛІДЖЕННЯ:

Статті в наукових фахових виданнях

1. Войнаровський А. М. Особливості формування Подільської землі як прикордонної території у другій половині XIV – першій третині XV ст. / А.М. Войнаровський // Науковий часопис Національного педагогічного університету імені М. П. Драгоманова: збірник наукових праць. – Київ: Вид-во НПУ ім. М. П. Драгоманова, 2014. – Серія 6: Історичні науки. – Вип. 12. – С. 262-271.
2. Войнаровський А. М. Подільська земля в системі торгівельно-економічних зв'язків Польщі та Османського світу у XV - першій половині XVII ст. / А.М. Войнаровський // Науковий часопис Національного педагогічного університету імені М. П. Драгоманова : збірник наукових праць. – Київ: Вид-во НПУ ім. М. П. Драгоманова, 2015. – Серія 6: Історичні науки. – Вип. 13. – С. 105-110.
3. Войнаровський А. М. Північно-східний напрямок зовнішньої торгівлі Поділля в XV – першій половині XVII ст. / А.М. Войнаровський // Проблеми міжнародних відносин. – 2015. – Вип. 10-11. – С. 390-402.
4. Войнаровський А. М. Економічна складова життя східноподільського прикордоння Речі Посполитої наприкінці XVI – на початку XVII ст. / А.М. Войнаровський // Наукові записки Тернопільського національного педагогічного університету імені Володимира Гнатюка. Серія: Історія. – 2016. – Вип. 2. – Ч. 1. – С. 8–13.
5. Войнаровський А. М. Промисли як важлива складова економіки Поділля / А.М. Войнаровський // Історія торгівлі, податків та мита. – 2016. – Вип. 1-2. – С. 70-78.
6. Войнаровський А.М. Борошномельний промисел на Поділлі // Гілея: науковий вісник. – К.: «Видавництво «Гілея», 2019. – Вип. 141 (2). – Ч.1. Історичні науки. – С. 104-107.

Публікації, що засвідчують апробацію матеріалів дисертації, та додатково відображають результати дослідження

7. Войнаровський А. М. Вплив зовнішніх факторів на торговельно-економічне становище Поділля наприкінці XIV – XVI ст. / А.М. Войнаровський // European philosophical and historical discourse. – 2016. – Volume 2. Issue 1. – S. 12-18.
8. Войнаровський А.М. Етнічний склад населення Поділля в часи князювання Коріатовичів (1362-1363) / А.М. Войнаровський // Гадяцька угода в контексті польсько-українських відносин. Збірник наукових праць. – Житомир, 2013. – С. 85-88.
9. Войнаровський А.М. Релігійне життя на Поділлі наприкінці XIV століття / А.М. Войнаровський // Драгоманівські історичні студії: зб. наук. праць молодих істориків / відп. ред. і упор. О.В. Потільчак, І.Г. Ветров, О.О. Сушко. – 2013. – С. 41-48.
10. Войнаровський А.М. Торгівельні зв'язки Подільської землі з Гданськом у XV – XVII ст. / А.М. Войнаровський // Науковий діалог «Схід-

Захід». Матер. IV всеукр. наук. конфер. з міжнар. участю (м. Кам'янець-Подільський, 25 травня 2015 р.): у 2-х частинах. – 2015. – Ч. 1. – С.21-24.

АНОТАЦІЇ

Войнаровський А.М. Поділля в системі торговельно-економічних зв'язків євро-азійського простору (1362 – 1647 рр.) – Рукопис.

Дисертація на здобуття наукового ступеня кандидата історичних наук за спеціальністю 07.00.01 – історія України. – Національний педагогічний університет імені М.П. Драгоманова. – Київ, 2019.

Дисертацію присвячено комплексному дослідженню проблеми ролі Поділля в системі торговельно-економічних зв'язків євро-азійського простору протягом 1362 – 1647 рр. Проаналізовано стан наукового висвітлення проблеми та репрезентативність її джерельної бази, окреслено методологічну основу, у якій помітне місце відводиться теорії прикордоння. Розкрито етапи запровадження і поширення на Поділлі форм землеволодіння, а також висвітлено європейські та азійські фактори, які на них впливали. Визначено особливості розвитку землеробства і тваринництва Східного і Західного Поділля, окреслено специфіку подільських промислів як допоміжних складових економіки регіону. Встановлено важливість подільських міст як центрів зовнішньої і внутрішньої торгівлі, проаналізовано організаційно-правові та функціональні принципи ремісничо-цехового виробництва, ремісничу специфіку частин Подільської землі. З'ясовано, що зовнішньополітичні фактори євро-азійського простору впливали на формування напрямків подільської торгівлі. Проаналізовано внутрішню торгівлю, її періодичність і форми організації. Охарактеризовано головні напрямки зовнішньої торгівлі Поділля, визначено особливості товаропотоку і співпраці на прикордонні.

Ключові слова: Поділля, прикордоння, євро-азійський простір, місто, воєводство, економіка, торгівля, ремесло, землеволодіння, ярмарок, «гостинці», комунікація.

Voynarovsky A.M. Podolia in the system of trade and economic ties of Euro-Asian space (1362-1647) – The manuscript.

The thesis for a candidate's degree in historical science in specialty 07.00.01 – History of Ukraine. – National Pedagogical Dragomanov University. – Kyiv, 2019.

The dissertation is devoted to the complex and multidimensional analysis of the trade and economic development of Podolia in the context of the political, economic and sociocultural influence of the Euro-Asian space from 1362 to 1647.

The source list of this work consists of a wide range of materials diverse in origin and content. They were documents and materials from the Ukrainian archival institutions: the Central historical archive of Ukraine in Lviv, Vasyl Stefanyk National Scientific Library and the State archive of Lublin, Poland. The part of these sources is contained in the collections of documents and scientific publications of the researchers. Also, the author introduced the previously unknown taxation register of the Bratslav voivodeship dated by 1643.

The methodological basis of the thesis constitutes the principles of historicism, system analysis, generalization, objectivity, comprehensiveness, and the general historical, special-historical and general scientific methods.

The stages of the introduction and distribution of land tenure in Podolia, as well as the European and Asian factors that influenced them, were revealed. The peculiarities of the development of agriculture and livestock of the Eastern and Western Podolia are determined, and the specifics of the Podolia crafts as auxiliary components of the region's economy are outlined.

The importance of Podolia cities as centers of foreign and domestic trade were established, organizational-legal and functional principles of craft-shop production, handicraft-specific features of parts of Podolia land were analyzed.

The research analyzed foreign policy developments of the Euro-Asian space, which, directly or indirectly, influenced the formation and progress of the internal and external trade in Podolia. It is revealed that the important role in the system of economic contacts between the West and the East were Podolia fairs. It was a place for the establishing of contacts, the conclusion of treaties, the development of credit arrangements, a zone of the active cooperation between the domestic and foreign trade. Such events occurred twice a year in the medium-sized cities and in large ones, three times or more. The fair trade depended on the specialization, the number of merchants arrived and their status. The separate place in the domestic trade of the region was given to the auctions that were held every week and ensured the cooperation along the "city-village" line. The important part of the trade and economic communications of the region constituted a network of trade routes that connected the economic centers of Podolia.

The main directions of foreign trade of Podolia are described. The north-western, north-eastern and southern (Black Sea-Mediterranean) trade directions were vitally important for the region. Features of commodity flow and cooperation at the border are determined. The border status of Podolia land predetermined the emergence of smuggling in this area and led to the evasion of payment of customs duties. The trade return forced the states of the Euro-Asian space to take reasonable steps in their foreign policy relations.

Key words: Podolia, borderland, Euro-Asian space, voivodeship, city, economy, trade, crafts, land tenure, fair, trade routes, communication.

Войнаровский А.Н. Подолье в системе торгово-экономических связей евро-азиатского пространства (1362 – 1647 гг.). – Рукопись.

Диссертация на соискание научной степени кандидата исторических наук по специальности 07.00.01 – история Украины. – Национальный педагогический университет имени М.П. Драгоманова. – Киев, 2019.

Диссертация посвящена комплексному исследованию проблемы роли Подолья в системе торгово-экономических связей евро-азиатского пространства в течение 1362 – 1647 гг. Проанализировано состояние научного освещения проблемы и репрезентативность ее базы источников, очерчено методологическую основу, в которой заметное место отводится теории пограничья. Раскрыто этапы внедрения и распространения на Подолье форм

землевладения, а также освещены европейские и азиатские факторы, которые на них влияли. Определены особенности развития земледелия и животноводства Восточного и Западного Подолья, очерчено специфику подольских промыслов в качестве вспомогательных составляющих экономики региона. Установлено важность подольских городов как центров внешней и внутренней торговли, проанализированы организационно-правовые и функциональные принципы ремесленно-цехового производства, ремесленная специфика частей Подольской земли. Выяснено, что внешнеполитические факторы евро-азиатского пространства влияли на формирование направлений подольской торговли. Проанализировано внутреннюю торговлю, ее периодичность и формы организации. Охарактеризованы основные направления внешней торговли Подолья, определены особенности товаропотока и сотрудничества на границе.

Ключевые слова: Подолье, пограничье, евро-азиатское пространство, город, воеводство, экономика, торговля, ремесло, землевладения, ярмарка, «гостинцы», коммуникация.

Підписано до друку 19.04.2019 р. Формат 60x90/16.
Папір офісний. Друк цифровий.
Ум. друк. арк. 0,9. Тираж 100. Зам. № 760

Надруковано ФОП «Черенок К.В.»
Свідоцтво В02 №353856 від 25.09.2006 р.
м. Київ, вул. Пушкінська, 45/2
тел.: (044) 235-81-92, 228-45-05